

Magnus Dahlstedt, Aleksandra Ålund og
Anna Ålund

Villkorat partnerskap:

Demokrati och social inkludering i relationer mellan bildnings- förbund och föreningar bildade på etnisk grund

Artikeln belyser samverkan mellan sammanslutningar bildade på etnisk grund och folkbildningens studieförbund i Sverige. Engagemang för social inkludering har fått en ökad betydelse för "invandrarföreningar". Samtidigt är dessa föreningar inte sällan utsatta för stigmatisering och försatta i en underordnad position. Med utgångspunkt i fältarbete i det mångetniska Stockholm pekar författarna på hur "invandrarföreningar" har blivit till institutionaliserade samverkansaktörer i nya former av partnerskap (mellan till exempel stat och kommun, frivilligorganisationer och näringsliv) där de har tagit över en rad servicefunktioner i och med välfärdsstatens pågående omvandling. Exemplet samverkan kring folkbildning visar på ett starkt ojämnt partnerskap mellan "invandrarföreningar" och studieförbund. Några av de omständigheter som lyfts fram som problematiska är brist på dialog, kulturellt definierade hierarkier mellan "svenskar" och "invandrare" och en allt starkare anpassning i förhållande till marknadens krav och förväntningar.

Sökord: Folkbildning, invandrarföreningar, partnerskap, inkludering, exkludering.

Samhällsengagemang bland sammanslutningar som bildats på etnisk grund, har såväl i Norden som internationellt, rönt allt större uppmärksamhet i både politiska och akademiska sammanhang under det senaste årtiondet.¹ Mönstret gäller för Sverige (Strömblad & Bengtsson 2009, Hertting 2009), liksom för övriga Norden (Brochmann & Rogstad 2004, Togeby 2004) och länder i andra delar av världen (Fennema & Tillie 2000, Hooge 2005, Ramakrishnan & Bloemraad 2008). Det arbete som dessa sammanslutningar bedriver inriktas i allt högre grad på institutionell samverkan. Ett exempel på detta är det växande engagemanget inom utbildningsområdet, inte minst i Sverige, för bland annat vuxenutbildning, föräldrakooperativa daghem och friskolor organiserade av sammanslutningar bildade på etnisk grund. Utvecklingen speglar etniska föreningsars och överhuvudtaget det civila samhällets agerande under de villkor som välfärdsamhällets förändringar innebär (jfr Allen & Cars 2000, Kaldor 2004).

Den internationella forskningen har beskrivit en utveckling i riktning mot nya former av politisk styrning som bygger på partnerskap, det vill säga sektorsövergripande samverkan mellan stat, marknad och civilt samhälle (Pierre 1998, Geddes & Benington 2001). Idén om partnerskap, som en fördjupad samverkan mellan stat, marknad och civilt samhälle, har framträtt som något av en ny organisationsform i både samtida svensk och europeisk politik (Elander 1999, Geddes & Benington 2001, Dahlstedt 2009).

Sedan 1990-talet har partnerskap varit en viktig del av den Europeiska unionens socialpolitik och har på senare år särskilt förordats till exempel i arbetet för att främja social inkludering och motverka etnisk diskriminering (Soininen 2003, Schierup et al. 2006). Även i Sverige har det civila samhället på senare år fått en allt mer framträdande roll – inte minst i integrationsarbetet, där ideella föreningar återkommande har lyfts fram som en viktig resurs och samarbetspartner till både offentliga institutioner och marknaden.

Erfarenheterna av partnerskapsamverkan i Sverige är inte entydiga. Forskare har bland annat pekat på att många insatser lider av ett demokratiskt underskott (Urban 2005) och bygger på styrning från ovan snarare än på dialog och partnerskap på lika villkor (Velasquez 2005, Ålund och Reichel 2007b). I detta sammanhang har det också påvisats att frivilligorganisationer – inte minst de som etablerats på etnisk grund – många gånger haft tämligen svårt att komma till tals och påverka inriktningen och genomförandet av själva arbetet, även om strävan efter samverkan i vissa fall också kan öppna upp för både deltagande och inflytande (Hertting 2009). Liknande erfarenheter har gjorts vid partnerskapsarbete i en rad andra västeuropeiska länder (Geddes & Benington 2001).

Den här artikeln handlar om partnerskap inom ramen för svensk vuxenutbildning. I fokus står samverkan mellan två olika aktörer verksamma inom vuxenutbildningens område, å ena sidan folkbildningens studieförbund och å andra sidan föreningar bildade på etnisk grund, som på senare tid blivit

Magnus Dahlstedt

Ph.d., docent vid Institutionen för samhälls- och välfärdsstudier, Linköpings Universitet, Sverige

E-mail: magnus.dahlstedt@liu.se

Aleksandra Ålund

Ph.d., professor ved Institutionen för samhälls- och välfärdsstudier, Linköpings Universitet, Sverige

E-mail: aleksandra.alund@isv.liu.se

Anna Ålund

Fil.mag., medarbetare inom projektet ved Arbetsförmedlingen, Hudinge, Directa, Sverige

E-mail: anna.alund@arbetsformedlingen.se

allt mer involverade i frågor som rör vuxenutbildning. Med utgångspunkt i intervjuer med representanter för tre studieförbund i Stockholm närmar vi oss frågan om samverkan mellan studieförbund och föreningar ur folkbildningens synvinkel. Hur ser representanter för studieförbunden på samverkan med föreningar bildade på etnisk grund? Vilka utmaningar och möjligheter ser de i samverkan med sådana föreningar? En viktig fråga är i detta sammanhang studieförbundens sätt att se på både sig själva och föreningar bildade på etnisk grund, deras respektive identitet och roll i samhället. I intervjuerna framträder i allt väsentligt bilden av samverkan som ett *villkorat partnerskap*, som utgår från villkor definierade av studieförbunden. Kulturellt definierade hierarkier mellan "svenskar" och "invandrare", brist på dialog och stark styrning genom tilldelning av bidrag är några av de faktorer som bidrar till att skapa ett villkorat partnerskap, snarare än ett partnerskap på lika villkor. Dessa erfarenheter har gjorts i Sverige, men de kan vara av mer generellt intresse, eftersom villkoren för det civila samhällets engagemang i integrationsfrågor är en fråga som på senare tid rönt intresse också i en rad andra länder.

Innan vi går närmare in på dessa frågor ges en kortare bakgrund om "invandras" föreningsliv i Sverige och deras relation till svensk vuxenutbildning.

Etnicitet och föreningsliv i Sverige: En bakgrund

Social exkludering av "invandrare", bostadssegregation, särskilt i storstäderna, och uppkomsten av en allt mer etniskt rangordnad arbetsmarknad i Sverige och andra EU länder (t.ex. Schierup et al. 2006) utgör en grund för upp-

komsten av olika slags sociala rörelser med krav på förändring och engagemang i insatser för social inkludering. Sådana rörelser finns idag i inte minst månggetniska urbana miljöer runtom i Sverige, där gemensamma erfarenheter av exkludering utgör en stark drivkraft för olika slags strategier för vad som vanligen benämns som integration där föreningar bildade på etnisk grund (hädanefter FBEG) har fått en allt mer framskjuten position (Ålund & Reichel 2007a, Bengtsson & Kugelberg 2009).

I Sverige har FBEG många gånger uppstått i en kamp för social och kulturell jämlikhet, för att så småningom utvecklas till sociala rörelser med medborgerliga rättigheter på agendan. Medan FBEG tidigare primärt har beskrivits som relativt marginella som sociala aktörer, med sporadiskt deltagande och med begränsat medlemsantal (Bäck & Soinen 1996), så har deras organisationsliv på senare tid utvecklats i både form och medlemsantal (Aytar 2006). De är organiserade som fristående lokala enheter, som enskilda och sammanslutna förbund. Samarbetsorgan för etniska organisationer i Sverige (SIOS), en av de största sammanslutningarna av skilda förbund, organiserar till exempel kring nittiotusen medlemmar. Det totala antalet medlemmar i skilda organisationer och förbund är svår att beräkna eftersom det ständigt förändras. År 2002 uppgick dock det totala antalet medlemmar i riksförbund berättigade till statliga bidrag (50 stycken) till mer än det dubbla, tvåhundra-tusen. Samma år var det ytterligare 30 riksförbund som inte var berättigade till statliga bidrag eftersom de inte hade tillräckligt många medlemmar, det vill säga 1 000 (Dahlstedt 2003).

I forskningssammanhang har FBEG i olika sammanhang lyfts fram som en möjlig väg till jämlikt deltagande i den demokratiska offentligheten (Schierup & Ålund 1987, Rex 1996, Hooge 2005). John Rex (1973) har exempelvis påpekat, med hänvisning till förhållandena i Storbritannien, att FBEG kan ha en rad avgörande demokratiska funktioner: De organiserar och formulerar politiska intressen bland medlemmarna. De fungerar inte sällan som remissinstanser. De kan dessutom vara en central plattform för politisk dialog och skapande av självtillit (jfr Fennema & Tillie 2000). Inom ramen för FBEG bedrivs såväl inåt- som utåtriktat arbete. Utåt kan de vara ett viktigt instrument för att agera i en rad angelägna frågor som annars skulle riskera att hamna långt ner på den politiska agendan, som barnens hemspråk och språkinlärning eller särskilt anpassad åldringsvård (Bäck & Soinen 1998, Ålund & Reichel 2007a, b). Inom föreningarna bedrivs dessutom ett kontinuerligt arbete när det gäller att bevara och omförhandla kulturer, identiteter och gemenskaper, samtidigt som det där förs en livaktig dialog om skilda samhällsrelevanta, politiska frågor (Ålund 1985, Schierup & Ålund 1987, Aytar 2006).

I Sverige har statsmakten under lång tid intagit en tämligen förmyndaraktig hållning till FBEG (Ålund & Schierup 1991). En viktig orsak till detta är statens strävan efter översyn och kontroll över sociala rörelser och föreningslivet, grundat i efterkrigstidens korporativa system, med institutionaliserade

relationer mellan de tongivande sociala parterna arbetarrörelsens samt arbetsgivares organisationer. Under årtionden har etniska föreningar ingått i ett hierarkiskt och byråkratiskt system (Soininen 1999). Detta system har å ena sidan garanterat dem fortgående kontakter med staten och därmed ett visst inflytande för FBEG (Aytar 2006). Å andra sidan har systemet anvisat bestämda organisationsformer enligt etniska linjer. Samtidigt som staten utvecklat en politik som mellan mitten av 1970-talet och fram till slutet av 1990-talet strävat att legitimera multikulturalism och att bejaka integration, så tycks just dessa deklamationer att ha landat i en flora av etno-kulturell fokus i praktisk tillämpning i institutionella sammanhang, och resulterat i en överfokusering av kultur i snäv mening (Ålund & Schierup 1991). Detta har i sin tur lett till ett slags kulturalism – en tolkningsram som fastställer att det är kulturen snarare än sociala villkor och strukturella rangordningar som påverkar etniska relationer och medborgerliga villkor – samt ideologisk och politisk kontroll av det etniska föreningslivet. Denna ambivalenta hållning (mellan retorik och praktik) har även hämmat initiativ för samverkan och mobilisering kring övergripande frågor som social exkludering/inkludering av "invandrare" (ibid.).

Dessa begränsningar i offentliga och institutionella praktiker, avseende innebörden av multikulturalism och integration, kvartstår in på 2000-talet, även om det är en hel del som har förändrats. Sedan slutet av 1990-talet har statsmakternas förhållningssätt till FBEG gradvis förändrats. I linje med senare års integrationspolitik ses föreningslivet numera som en värdefull resurs i det integrationspolitiska arbetet. Allt mer av det statliga stödet till FBEG har under denna period riktats från "kulturbevarande" mot integrationsfrämjande verksamheter och insatser (Borevi 2004).

I linje med denna utveckling har frågor om diskriminering och social inkludering under det senaste årtiondet hamnat i fokus bland FBEG och har fått en allt mer utbredd förankring i föreningslivet, exempelvis genom samarbete över etniska linjer och uppkomsten av tväretniska förbund. Under samma tid har arbetet i FBEG allt mer inriktats på institutionell samverkan. Ett ändrat bidragssystem, riktat mot "partnerskap för integration", främjar också olika slags samarbetsformer mellan etniska sammanslutningar, statliga och kommunala institutioner, privata intressen och sociala rörelser. Föreningarnas verksamhet har härmed allt mer kommit att profileras mot integrationsarbete, med utbildning, demokrati, antidiskriminering och arbete som centrala frågor. Många FBEG har särskilt satt utbildning i fokus för sin verksamhet (Res-saissi et al. 2002). Sådana initiativ har blivit ett komplement till andra, mer reguljära, utbildningsåtgärder (Ålund & Reichel 2007a, b).

Eftersom dessa frågor i allt väsentligt sammanfaller med studieförbundens verksamhetsfält har det också öppnats upp förutsättningar för partnerskap mellan just studieförbund och föreningar bildade på etnisk grund.

Folkbildning för medborgerlig agens – förr och nu

Studieförbunden, sammanslutningar av föreningar med vuxenutbildning i fokus, utgör stommen i folkbildningsrörelsen, en social rörelse som har en både lång tradition och stark position i svenskt samhällsliv (Sundgren 2000). Rörelsen etablerades kring förra sekelskiftet. Det primära syftet var att som ett led i en allmän demokratisk strävan "upplysa" den växande arbetarklassen. Rörelsen tog form i symbios med det socialdemokratiska partiet. Folkbildningsarbetet syftade till att utbilda arbetarklassen och stärka dess medborgerliga deltagande och inflytande. Inom folkbildningen var kunskap ett viktigt maktmedel i kampen mot klassklyftor (Arvidson 1985). Samtidigt kan konstateras att folkbildningens demokratiska strävan ända sedan början har rymt en starkt disciplinerande och styrande tendens, som länge satt en stark prägel på utbildningsarbetet riktat mot arbetarklassen – och idag riktat mot "invandrare" (Osman 2005, Dahlstedt 2009).

Studieförbunden vilar på ideell grund, men finansieras av staten via bidrag. Förbunden har en rad samverkansföreningar, de har olika profil och ramverk för sin verksamhet, men alla har på senare tid på olika sätt engagerats i integrationsarbete. De studieförbund i Stockholm som studeras här medverkar löpande i Stockholms stads integrationsarbete genom stadens kulturförvaltning. Respektive studieförbund har också en uttalad mångfaldsinriktning för sin samverkans- och bidragsverksamhet, där medlemsorganisationernas etniska sammansättning utgör en del av den generella verksamhetens demokratiska målsättningar och ramverk.

FBEG har sedan 1960-talet utvecklat en nära relation till olika studieförbund. Detta hänger i första hand samman med olika utbildningsprogram och språkundervisning. Under senare tid har FBEG fått ett allt mer uttalat krav – både genom statliga föreskrifter och styrning genom bidragssystem – att profilera sin verksamhet genom integrations- och demokratiarbete i Sverige. Detta omfattar, bland annat, olika former av verksamheter genom studieförbund. Dessa krav har särskilt betonats sedan 1997, när svensk integrationspolitik tog en ny vändning från invandrapolitik till integrationspolitik. Denna omorientering innebar ett skifte av fokus från mångkulturalism till mångfald, där mångfald relaterades till individuella olikheter och lika rättigheter för alla (Schierup et al. 2006). Denna förskjutning har i sin tur lett till att invandrarernas relation till studieförbunden kommit att markeras av ett ömsesidigt beroende.

Beroendet hänger i första hand samman med att studieförbunden bygger sin verksamhet på antalet anslutna medlemmar, som även påverkar tilldelningen av medel. Detta leder i sin tur till att FBEG i hög grad blir beroende av bidrag, oftast kanaliserade genom studieförbunden, för sin verksamhet. Samtidigt är det inte alltid som studieförbundens intresse och mål självklart överensstämmer med föreningarnas. Sedan 1970-talet har det ekonomiska utrymmet för såväl organisations- som verksamhetsstöd till FBEG systematiskt

minskat i omfattning. Under samma period har FBEG förändrats i vitt skilda riktningar, för att idag representera en rik mångfald när det gäller till exempel verksamhetsformer, innehåll och medlemsantal.

Det är mot denna bakgrund vi i denna artikel riktar fokus på partnerskap mellan FBEG och studieförbund. Utgångspunkten för vår analys är material insamlat inom ramen för en utredning om villkoren för inflytande och dialog i samverkan mellan FBEG och tre av de största och mest etablerade studieförbunden i Stockholm, närmare bestämt Arbetarnas bildningsförbund (ABF), Sensus Studieförbund respektive Studieförbundet Vuxenskolan (Ålund 2006). Materialet består av intervjuer med sammanlagt ett tjugotal representanter, på olika positioner i studieförbunden, dels verksamhetschefer i beslutsfattande position och dels utvecklingsledare på mellanposition, närmare både föreningar och medlemmar. Presentationen följer tre teman som utkristalliserats som de mest tongivande i representanternas beskrivning av samverkan mellan studieförbund och FBEG; i tur och ordning, folkbildningens förnyelse och identitetskris; FBEG som kulturellt annorlunda samt relationen till staten och styrning genom fördelning av bidrag.

Det villkorade partnerskapet

De representanter som intervjuats ger en i allt väsentligt samstämmig bild av studieförbundens roll i det svenska samhället och deras betydelse som mötesplats för olika delar av befolkningen, inte minst för "invandrare" och FBEG.² Samtliga understryker de studieförbundens betydelse för det som beskrivs som "demokratisk bildning", något som lyfts fram som ett villkor för att "invandrare" ska kunna bli mer delaktiga i det svenska samhället. De teman som ständigt återkommer i representanternas tal om demokratisk bildning är kunskaper i det svenska språket, samhällskunskaper och insikt i eller förståelse för demokrati.

Representanterna framför med eftertryck idén om att studieförbunden genom sin bestämda form och inriktning, som kretsar kring just utbildning och kunskapsspridning, kan tillhandahålla medborgare med det som krävs för att de ska kunna leva upp till rollen som aktivt deltagande demokratisk medborgare. I denna berättelse om folkbildningens "demokratiska mission" ryms en mer eller mindre uttalad föreställning om att orsaken till "invandrarernas" sociala och politiska utanförskap är "kulturell annanhet", grundad i brist på erfarenheter av demokratiska traditioner. Samtidigt framför representanterna den inom folkbildningen bärande idén om att folkbildning bygger på, ett jämlikt partnerskap mellan studieförbund, medlemsorganisationer och medlemmar, som förbereder enskilda medlemmar för samverkan med det övriga samhället (Arvidson 1995). Med rötterna i det arbete för "empowerment" av arbetarklassen, som historiskt varit vägledande för folkbildningens roll och självuppfattning, är ett liknande arbete idag tänkt att främja integration av "invandrare".

Vid närmare anblick tycks emellertid denna ambition i överföringen från där och då till här och nu möta en rad organisatoriska, ideologiska och ekonomiska svårigheter.

Identitetskris och bildning i en ny tid

Försatta i denna turbulenta situation är det flera av representanterna för studieförbunden som ger uttryck för ett slags "identitetskris" (jfr Petersen 2006). De relaterar olika tiders villkor och möjligheter till varandra. Om folkbildning tidigare starkt riktades mot och förknippades med arbetarklassen, vad kan då folkbildning vara i en samtid där arbetarklassen sägs vara på tillbakagång och en rad olika grupper anses utsatta och i behov av bildning? Bildningskartan är omritad. Vilka är målgrupperna och hur ska förbunden arbeta gentemot dessa? I mångt och mycket kommer känslan av kris till uttryck i att flera av representanterna säger sig vilja komma bort från vad de ser som en förlegad "folkbildningsstämpel". Särskilt en av representanterna uppfattade beteckningen i sig som nedlåtande, en historisk relik som inte passar in i "det nya samhället":

Vi är inte längre arbetarrörelsen... eller nykterhetsrörelsen... vi har ideologier, visst, men vi arbetar för samhällsutveckling på många olika plan. [...] Vi behöver komma bort från folkbildningsstämpeln, detta påverkar medlemmar, samverkansparter och det övriga samhällets syn på oss och det påverkar politiken (intervju 1).

Beteckningen anses begränsande med avseende på både de målgrupper förbundet arbetar gentemot och dess utbud. Vad som egentligen är alternativet när det gäller form och innehåll förblev oklart i intervjun. Den målsättning som lyftes fram kopplades dock till demokrati, i en bredare mening till:

individens och gruppens möjlighet till inflytande och delaktighet i samhället via studieförbunden. Vi kan kallas demokratiforum... eller vad som helst som kopplar oss till detta, som vi faktiskt gör (intervju 1).

I denna identitetskrisens tid, hur uppfattas då studieförbundens relationer till FBEG? En av representanterna beskriver relationen på följande sätt och slår därmed an en ton som går igen i snart sagt samtliga intervjuer, i lite olika tappningar:

Vi erbjuder möjligheter till möten mellan människor och visar hur det svenska systemet och demokratin fungerar... Vi visar å ena sidan hur samhället ser ut och utbildar. Med utbildning som kraft får invandrare makt att ta del av samhället – utbildning är makt (intervju 3).

Här knyter representanten direkt an till kärnidén inom folkbildningstraditionen – utbildning är makt, en stark politisk kraft. Kunskap är det första och nödvändiga steget till upplysning och frigörelse (Arvidson 1985). "Utbildning är makt" var genomgående det förhållningssätt utifrån vilket "invandrades" möjligheter till delaktighet förstods. I den meningen uppfattades den enskilda individens möjligheter, oavsett etnisk bakgrund, generellt som en utvecklingspotential i förhållande till "möjligheter att bli mer delaktig i det övriga samhället". De åtgärder man först och främst tänkte sig behöver vidtas för att "invandrare" ska ges makt över sig själva och sina liv tycktes dock bestå i att stärka demokratiarbetet inom "invandrarföreningar". Föreningarna ansågs i regel vara i akut behov av utbildning i demokrati och demokratisk deltagande. Här tog representanterna för givet att föreningarna och medlemmarna i regel saknar kunskaper och tillgång till rätt slags kunskap. Det är en central tankegång som flera återkom till. "Vi arbetar i cirklar – rundabordssamtal – alla lär av varandra och det är den bästa formen för demokrati och integration", noterar exempelvis en representant (intervju 5). En annan representant är inne på samma tema: "Kunskapen är på allas villkor – även vi lär något nytt". Vad det ömsesidiga lärandet, där både "vi" och "de", det vill säga "svenskar" och "invandrare", lär av varandra, konkret innebär utvecklas emellertid inte. Desto mer konkretion finner vi då representanterna talar om vad de anser att "de" saknar och vad de anser att "vi" kan och bör erbjuda "dem".

Etniskt föreningsliv som kulturellt reservat

I flertalet av samtalen framträder en samlad bild av FBEG som i första hand kulturellt orienterade eller bestämda organisationer; som i största allmänhet socialt slutna sällskap eller rum, vid sidan av det omgivande svenska förenings- och samhällslivet; som forum i akut behov av "svensk föreningskunskap" och "demokratisk fostran". Betraktelsesättet lyser exempelvis igenom i följande citat, där en representant på tal om FBEG gör gällande att:

Vissa kommer inte att ta del av det övriga samhället, utan sluter sig i egna grupper med den egna kulturen (intervju 7).

Representanten menar att många "invandrarföreningar" bedriver en typ av verksamhet som direkt motverkar snarare än främjar integration:

Jag har varit på temöten som är intressanta och roliga, med musik och dans, men vad ger det? Gubbar som sitter och snackar med varandra på samma sätt som i sina hemländer förmodligen, utan att bjuda in svenskar och den svenska kulturen. De blir istället isolerade och det har jag försökt att säga till dem, men det är svårt (intervju 7).

Ur detta perspektiv framstår FBEG snarast som en form av förlängning av

utvandringsländerna eller vad som benämns "hemländerna" – organisatoriskt, socialt och kulturellt. Verksamheten sägs uteslutande kretsa kring gruppernas "egen kultur" – och stänger därmed ute "svenskar och den svenska kulturen". På samma sätt som FBEG antas avgränsad till "sin kultur" betecknas "svenskarnas" kultur i bestämd form singularis – "den svenska kulturen". Föreningarna och vad som benämns "det omgivande samhället" tycks utgöra två enhetliga kollektiv, som ständigt krockar med varandra. Genom engagemang inom ramen för sådana hemlandsorienterade forum byggs det steg för steg upp ett slags parallellt samhällsliv, i allt väsentligt åtskilt från det "svenska". Motsvarande hotbild av FBEG som samhällsfrånvända och potentiellt samhällsfarliga återfinns idag i en rad andra sammanhang. Sådana hotbilder har inte minst dragit näring av det klimat som föranleddes av 2001 års bombdåd i New York och det därpå följande "kriget mot terror" (Dahlstedt 2008). Det är i sig talande att representanten använder ordet "temöten" för att beskriva de föreningsträffar hon bevistat. Ordvalet antyder en tydlig nedvärdering. Innehållet i dessa möten är säkert högst angeläget för de närvarande, men representanten kan för egen del inte se det samhällsnyttiga med dem. Kulturell verksamhet tar tid, kraft och energi från andra, mer angelägna ändamål. Intresset riktas från svenskt samhällsliv, i andra riktningar.

Utifrån ett sådant betraktelsesätt anses, sammantaget, "invandrarföreningar" och deras verksamhet inte riktigt "passa in" i det "svenska systemet", som präglas av bland annat bestämda riktlinjer och kunskaper i föreningsarbete, kunskaper "de" allt som oftast antas ha stora luckor i eller helt sakna. Synsättet framgår inte minst när samma representant fortsätter med att precisera följande:

Vi har vissa riktlinjer inom förbunden och detta måste respekteras, annars får de vända sig någon annanstans, de är med på egna villkor (intervju 7).

I det tal om "invandrares" möjlighet till deltagande i det "övriga samhället" som återkom i intervjuerna med representanterna för studieförbunden markerades ständigt åtskillnaden mellan "vi" och "de". När representanten ovan talade om "gubbarna" som breder ut sig i föreningarnas lokala offentlighet tangeras exempelvis en annan väletablerad tankefigur i populära såväl som officiella politiska sammanhang – det etniska föreningslivet som starkt patriarkala miljöer, där det är männen som tar plats, styr och ställer, medan kvinnorna är underordnade och osynliga. Samtidigt ges bilden av det övriga "svenska föreningslivet" som jämställt (jfr Ålund & Reichel 2007a, b). Genusrelationer framträder också här som en central markör genom vilken "vi" åtskiljs från "dem" (jfr de los Reyes & Mulinari 2005). De båda bilderna är varandras spegelbilder. Båda är starkt schablonartade och skymmer en mängd variationer och företeelser som bryter det entydiga mönstret.

Medan det i samtliga intervjuer, som sagt, fanns en uttalad ambition att göra "invandrare" bättre rustade att delta i demokratins gemenskap så utgick ambitionen påfallande ofta från ett svenskt majoritetsperspektiv, där en central del av bildningen ansågs bestå i att lära ut rådande ramar och riktlinjer. Det finns en uppsättning riktlinjer – och de ska följas. I annat fall är du diskvalificerad. Dessa riktlinjer är inte förhandlingsbara, utan givna på förhand. Det är villkoret för partnerskapets ömsesidigt lärande samtal. I detta sammanhang lades inte minst en stor tonvikt vid betydelsen av att behärska "den svenska föreningsformen" och på studier som syftade till att få bättre insyn i hur till exempel svenska myndigheter fungerar (jfr Ålund & Schierup 1991, Ålund 1992). Representanterna såg dock det svenska språket som det allra viktigaste ledet i integrationsprocessen. De såg det som en förutsättning för att "invandrare" ska kunna delta i "det övriga" samhället. Utan språk kan du inte delta i samhället, åtminstone inte som jämlik medborgare. För, som flera representanter uppmärksammade, i många byråkratiska sammanhang är det just svenskan som är "det enda språket", även om personer med svåra språksvårigheter har rätt till tolkservice. Här efterlyste flera av representanterna större satsningar på översättningar (till flera språk) för olika slags myndighetsdokument som ett led i att förbättra möjligheterna för "invandrare" att "ta del av det övriga samhället". Alltså: "invandrare" betraktas som en gemenskap vid sidan av, ett slags samhälle i samhället, som generellt antas dela ett språkligt utanförskap. Sådana homogeniserande tendenser återkom kontinuerligt i intervjusammanhang.

Multikulturalismens paradoxer

När samtalen specifikt handlade om "invandrare", så försköts en generell orientering i talet om folkbildningens roll och arbetssätt, med "individen i fokus", till en återkommande kategorisering i termer av "grupp" och "kultur". Fokuseringen av "grupp" och "kultur" var emellertid varken entydig eller entydigt negativ. Ett flertal representanter betonade samtidigt starkt betydelsen av att "invandrare" i föreningarnas regi, i nära samverkan med studieförbunden, kan bevara "sin egen kultur". Samtidigt som det å ena sidan sågs som starkt problematiskt att "gruppen invandrare" genom olika slags hemlandsorienterad verksamhet sluter sig från det övriga samhället så sågs det å andra sidan som värdefullt att "de" just genom att "bevara den egna kulturen" kan stärka sin "egen" position som aktör eller förhandlingspartner. En sådan syn på studieförbundens roll uttrycktes av de allra flesta representanterna. Det var flera som menade att "invandrades" delaktighet inte bara bottnar i deras relation till det "övriga samhället", utan att det även handlar om att "olika kulturbärare" ska få "plats" eller "rum" i samhällsgemenskapen, utifrån sina egna intressen.

Här kan vi alltså se att det framträder en minst sagt paradoxal hållning, som kan sammanfattas på följande sätt: Om ni/invandrare bli som vi/svenskar,

så kan vi hjälpa er bevara er kultur. I enlighet med denna "mångkulturalismens paradox" (Ålund & Schierup 1991) menade representanterna över lag att FBEG var, som en representant uttryckte saken, "viktiga plattformar för kulturellt utbyte". En representant för ett av studieförbunden markerade här att kulturella utbyten av olika slag bör ses som en synnerligen viktig del av integrationsarbetet, eftersom sådan "mångkulturell verksamhet" kan sägas generera kunskap hos samtliga individer, oavsett etnisk bakgrund. Här återkommer, återigen, idén om att olika samarbetspartners har utbyte av varandra och "lär av varandra". Allt detta synliggör följande: Ur förbundens synvinkel är innebörden av "integration" och de strategier som behöver vidtas när det gäller att hantera "mångfaldsfrågor", ett både svårnavigerat och tämligen oöverblickbart fält, där frågan om kultur, utanförskap, bristande sociala kontakter med det "övriga samhället" och även tendenser till frivillig segregation inte sällan får markera att det är "invandrare" *själva* som är det verkliga hindret mot integration. En rad internationella studier pekar dock på att dessa hotbilder i allt väsentligt är överdrivna. Erfarenheten är den att FBEG tycks bidra till snarare än utmana inkludering och demokratisk utveckling (Fennema & Tillie 2000, Togeby 2004, Hertting 2009). Den svenska folkbildningens relation till staten och marknaden, som berörs i det följande, bär också paralleller med internationella erfarenheter.

Folkbildningen, staten och marknaden

Påverkade av och anpassade till förändringar i västerländska välfärdsstater har det civila samhällets rörelser också förändrats, enligt Kaldor (2004:141). Ett tidigare, mer "aktivistiskt" (spontant och volontärt) sätt att bedriva arbetet har kommit att ersättas av en mer "nyliberal" (formaliserad, projekt- och marknadsinriktad) organiseringsmodell. Denna utveckling, som har ägt rum i en rad olika länder, speglar utvecklingen mot en mer nyliberal förvaltningspolitisk doktrin, stundtals omtalad som New Public Management (Alexander 2000). När välfärdsstaten dragit sig tillbaka har en rad arbetsuppgifter lämnats till det civila samhällets organisationer, exempelvis när det gäller frågor om mänskliga rättigheter, fattigdomsbekämpning och konfliktlösning, men också frågor om utbildning i demokrati och medborgarskap. I och med denna utveckling har också sociala rörelser allt mer blivit aktörer på en "organisationsmarknad", där verksamheten formas av "konkurrens och idén om partnerskap mellan det offentliga och det privata" (Kaldor 2004:127). Även om utvecklingen inte gått lika långt i Sverige – och inte heller i övriga Norden – som i en del andra länder (se t.ex. Trägårdh 2007, Ibsen et al. 2008), så kan liknande tendenser ändå skönjas också i en svensk kontext.

När man resonerar kring studieförbundens samverkan med FBEG, eller för den delen andra slags föreningar, är det ofrånkomligt att inte samtidigt beakta studieförbundens relation till statsmakten – och marknaden. Folkbildningsrörelsen har ända sedan första stund byggt sin verksamhet i relativ

autonomi i förhållande till staten och just principen om relativ autonomi har varit en viktig del av rörelsens självförståelse. Flera representanter menar att idén om autonomi har varit och fortsätter att vara central för folkbildningens projekt. En representant lyfter fram detta idéhistoriska arv i folkbildningens möte med "invandrare":

Det är viktigt att förstå att studieförbunden inte har en statlig roll... att bestämma och kräva vissa saker, det skrämmer många som inte kommer från demokratier som har varit mycket hotade (intervju 8).

I många andra länder kan statens roll vara väldigt annorlunda. Föreningslivet är inte på samma sätt självklart autonomt i förhållande till staten. Människor som växt upp i länder som betecknas som präglade av "ickedemokratiska styressätt" antas ha begränsade erfarenheter av demokrati med sig när de invandrar till Sverige. När dessa människor möter det svenska föreningslivet uppstår följaktligen en "krock", enligt den kulturmöteslogik vi talade om tidigare, mellan det gamla och det nya, diktatur och demokrati. Eftersom många "invandrare" inte känner till demokratins spelregler blir de inte sällan osäkra och vet inte riktigt hur de ska bete sig. Argumentet från representanten ovan, bygger på tanke att en viktig utmaning för folkbildningen är att bryta igenom den rädsla och skepsis som kan skapas då "invandrare" möter studieförbunden.

Även om idén om autonomi som en del av demokratisk ordning, har varit central för folkbildningens självbild så har rörelsen under lång tid, genom mer eller mindre riktade, statliga bidrag kanaliserade via studieförbunden, haft en intim samverkan med just staten. Flera av representanterna menar att en rad genomgripande institutionella och ekonomiska förändringar i relationen mellan staten och studieförbunden i sin tur gradvis har försvårat studieförbundens relationer till FBEG. En viktig faktor som flera representanter återkommer till är vad de ser som en allt mer detaljerad styrning av studieförbundens verksamhet, som består i att de statliga bidragen villkoras i en bestämd riktning. Härmed riskerar folkbildningens autonomi att undergrävas. Generellt pekar representanterna på en i flera avseenden uppifrånstyrd relation till staten, i form av Stockholms stads kulturförvaltning, som fördelar bidragen till de olika studieförbunden i staden: Partnerskapet saknar dialog. Flera av representanterna menar att staten ser på studieförbunden som instrumentella problemlösare, som kan bistå staten vid allehanda problem som den själv skapat eller misslyckats hitta någon lösning på. En representant lyfte särskilt fram statens prioritering av integration och mångfald som ett träffande exempel på hur partnerskapet mellan stat och studieförbund idag är arrangerat:

Frågor av denna karaktär verkar vara en aktuell politisk fråga, som

lagts på förbundens bord för att stat och kommun inte vet hur detta ska lösas och så ska vi hitta en lösning? [...] Plötsligt ska vi vara med... vi har aldrig blivit förfrågade tidigare. [...] Det verkar som om stöd-systemet ska utvecklas, är i centrum, kräver... ett bättre samarbete... eftersom det inte har funnits något intresse tidigare... så varför nu? (intervju 2).

Tematiken är densamma då en annan representant på tal om fördelning av bidrag menade att kopplingen mellan verksamhetens innehåll och fördelningen av bidrag, i synnerhet när det gäller arbetet just gentemot FBEG, känns som allt mer långsökt:

Om det inte fanns några pengar inblandade, skulle kommunen bry sig då tror du? Vi har arbetat med folkbildning länge med former som inbegriper att alla har möjlighet att samverka med oss inom de former som vi arbetar från. Förvaltningens intresse för samverkan känns vara kopplad till regelstyrning mer än ett genuint intresse för FBEGs samverkan med oss. De borde visa intresse under andra omständigheter också (intervju 6).

Kommentaren åskådliggör en viss oro, men illustrerar samtidigt en skarp kritik mot statens roll som samarbetspartner – den visar sitt intresse när det handlar om styrning och reglering. Staten borde, enligt representanterna, snarare vara en kontinuerlig och mer jämlik samtalspartner, mer intresserad av att föra en dialog med studieförbunden för att tillsammans kunna utveckla gemensamma strategier kring integration, mångfald och andra angelägna samtidsfrågor.

En annan sida av statlig styrning via fördelning av bidrag som aktualiserades av flera representanter var själva bidrags- och redovisningssystemet, som man menar enbart mäter verksamheten i kvantitet. En representant pekar syrligt på att systemet visserligen "underlättar för byråkratin och handläggningsarbete", men understryker liksom flera andra att systemet inte ger något nämnvärt utrymme för att utveckla, motivera och följa upp verksamhetens kvalitativa innehåll (intervju 4). "Vi är stressade av bidragssystemet som det ser ut nu", noterade en representant (intervju 6). Enligt flera representanter medför nuvarande bidragsregler en ständig jakt på medverkande och timmar, vilket innebär att resultat räknas i kvantitet (antal och timmar) och inte kvalitet (dialog, engagemang, demokrati). Representanterna är själva överens om att timbaserade verksamhetsbidrag inte är någon önskvärd metod, varken praktiskt eller ideologiskt. Samtliga sade sig vara starkt oroade över att den ständiga jakten på timmar och den kvantitativa formen av redovisning i längden utarmar folkbildningen som livaktig demokratisk miljö. Sammantaget har brist på dialog och styrning genom bidrag bidragit till en ökad mark-

nadsorientering av folkrörelserna, så inte minst folkbildningen, som i ökande grad konkurrerar med varandra, i linje med den utveckling som Mary Kaldor (2004) beskrivit som en generell tendens, synlig i spåren av välfärdsstatens förändring under den allt mer nyliberala vändning som ägt rum under de senaste decennierna.

Avslutande reflektioner

Med utgångspunkt i intervjuer med representanter för studieförbund har vi i den här artikeln belyst samverkan mellan studieförbund och FBEG, ur folkbildningens synvinkel. I intervjuerna framkommer en gemensam strävan efter att studieförbunden, i linje med folkbildningens tradition, ska bidra till ett mer jämlikt, månggetniskt Sverige. Samverkan med FBEG är ett uttryck för denna strävan. Trots denna uttalade ambition framträder i intervjuerna med representanter för studieförbunden i allt väsentligt bilden av ett *villkorat partnerskap*, snarare än ett partnerskap på lika villkor. Vi vill avslutningsvis diskutera två av de faktorer som berördes ovan, som på olika sätt bidrar till att göra partnerskapet mellan studieförbund och FBEG villkorat, dels synen på "invandrare" och FBEG och dels relationen till staten och styrning genom fördelning av bidrag. I någon mening aktualiserar det fall som vi här har fördjupat oss i flera av de utmaningar som inte bara Sverige utan många andra länder står inför, som månggetnisk demokrati.

När det gäller synen på "invandrare" och FBEG så dominerades intervjuerna, till att börja med, av en slentrianmässig åtskillnad mellan "vi" och "de", "svenskar", och "invandrare". Representanterna motiverade i regel behovet av bildning av FBEG och dess medlemmar med hänvisning till en tanke om "kulturkonflikt" och "demokratibrist". I linje med ett sådant tankesätt ansågs FBEG vila på kulturell grund. Föreningarna sågs huvudsakligen som hemlandsorienterade, riktade mot "den egna kulturen". Synen på föreningarnas verksamhet var dock motsägelsefull. Å ena sidan uppfattades de som ett direkt hinder mot en lyckad integration. Kultur sågs härmed som ett slags "samverkanshinder" (Ålund 1992). Å andra sidan sågs föreningar som värdefulla arenor för "kulturellt utbyte". Sist och slutligen utgjorde de dock specifikt "kulturella forum", vid sidan av och skilda från "det svenska", trots att det är väl dokumenterat att FBEG utgör en starkt heterogen samling av sammanslutningar, med allehanda fokus och verksamhetsinriktningar (se t.ex. Bengtsson 2004, Ålund & Reichel 2007a, Aytar 2006).

Denna iakttagelse överensstämmer i huvudsak med tidigare studier, som också har visat på motsvarande förhållningssätt i svenskt folkbildningssammanhang (Osman 1999, 2005). Tillsammans med bristande kunskaper i det svenska språket och om hur det svenska samhället fungerar, antas just den kulturellt relaterade eftersläpningen i relation till det "svenska" vara den huvudsakliga förklaringen till den underordning som drabbar "invandrare".

En sådan förståelse har en rad konsekvenser för studieförbundens part-

nerskap med FBEG och för "invandrare" som politiskt handlande subjekt. I folkbildningstraditionen finns en djupt rotad föreställning om Sveriges demokratiska tradition där det görs en direkt, om än ofta implicit, koppling mellan demokrati, Sverige och svenskhet, en kvarleva från tider då Sverige fortfarande sågs som både etniskt och kulturellt homogent (Nordvall 2005, Osman 2005, Dahlstedt 2009). När underordning förklaras med hänvisning till "invandras kultur", reduceras "integrationsfrågan" samtidigt till en fråga om på vilket sätt "vi svenskar ska lära invandrare" hur det svenska samhället och demokrati fungerar (Dahlstedt & Hertzberg 2007). Trots att mötet mellan "svenskar" och "invandrare" beskrivs enligt metaforen om *ömsesidigt lärande*, där alla lär sig av och om varandra, så tycks det röra sig mer om en enkelriktad kommunikation från Oss till Dem, än en fri och öppen dialog mellan jämlikar (Velasquez 2005). Villkoren för partnerskapet förefaller givna på förhand, dikterade av den ena ingående parten.

Vid sidan av föreställningar om "svenskar" och "invandrare" framkom i intervjuerna också en annan faktor som bidrar till att göra partnerskapet mellan studieförbund och FBEG villkorat snarare än på lika villkor, nämligen studieförbundens relation till staten och statens principer för fördelning av bidrag. Medan bidragssystemet idag stimulerar engagemang bland "invandrare", så snävar starka krav på effektivitet och redovisning i termer av antal timmar och medlemmar in utrymmet för kvalitetshöjning. Konkurrensen mellan respektive studieförbund hårdnar gradvis i takt med att de allt mer blir marknadsaktörer bland andra aktörer på utbildningsmarknaden (Peterson 2006). Sist men inte minst förekommer det bland studieförbunden en utbredd uppfattning om att integrationsarbetet är något som har pålagts dem från "ovan", allteftersom staten själv har misslyckats i sina skilda integrationsinsatser.

I takt med att de statliga anslagen till folkbildningen stadigt har minskat i omfattning, samtidigt som bidragen styrs i olika riktningar, beroende på vilka frågor som just för tillfället anses mest akuta eller angelägna att prioritera, så har folkbildningen allt mer kommit att anpassas efter bidragsmarknadens logik. Det blir här allt mer nödvändigt att utveckla verksamhetsformer som vinner marknadsandelar, för att uttrycka saken med marknadstermer (Peterson 2006). För att lyckas med detta är det därmed nödvändigt att profilera, specialisera och effektivisera verksamheten. De offentliga beställarna av välfärdstjänster föredrar aktörer som inte är *otydliga* när det gäller vilka tjänster som saluförs. De förväntar sig snarare specifika, avgränsade tjänster som riktar sig till bestämda grupper. Breda angreppssätt framstår här allt mindre som ett vinnande koncept. FBEG, som strävat efter att bredda i sina verksamheter, har ofta haft svårigheter att konkurrera med aktörer som är specialiserade på tydligt avgränsade uppgifter, exempelvis utbildning, även om sådana initiativ förekommer och uppskattning bland medlemmarna (Ålund & Reichel 2007b).

Dialog och bildning kan visserligen marknadsföras som varumärken på

en allttjämt expanderande välfärdsmarknad. Risken är dock överhängande att det partnerskap som bygger på jämbördig samverkan som saluförs i svensk integrationspolitisk retorik underordnas ett partnerskap dominerat av marknadens regler och – i förlängningen av detta – att tendenserna till styrning och disciplinering av "invandrare" tar över i förhållande till social inkludering och dialog på jämlika villkor. Dessa omständigheter, sammantagna, för oss till följande utmaning: För att studieförbunden verkligen ska kunna leva upp till idealen om inkludering av "invandrare" i en jämlik demokratisk gemenskap så måste de vara beredda på att acceptera mångfald som grund för dialog både inom och mellan förbunden.

Avslutningsvis: Hur påverkas då FBEG av sin närvaro i ett villkorat partnerskap? För att relatera till Albert O. Hirschmanns (1970) klassiska typologi – *exit, voice, loyalty* – skulle man kunna urskilja följande alternativ: Det ena alternativet är att i konformistisk anda fortsatt medverka i partnerskapet, vara lojal med organisationen och tyst acceptera sin underordnade position (*loyalty*). Det andra alternativet är att bryta sig loss, bilda egna studieförbund och med egna krafter konkurrera på folkbildningsmarknaden (*exit*). Det nyligen etablerade muslimska studieförbundet i Sverige, Ibn Rushd, är ett exempel på denna utveckling. Det tredje alternativet är att, inom eller utanför partnerskapet, aktivt resa krav på förändring (*voice*). Vilket av dessa alternativ som på sikt kan komma att främja samverkan och dialog för en demokrati som är mer jämlik och mer öppen för samhällets etniska mångfald, bygger i stor utsträckning på de etablerade förbundens förmåga att hantera den känsliga balansen mellan *exit, voice* och *loyalty* – och huruvida de tillämpar de former för demokrati de avser sig förvalta, både inom och mellan förbunden.

Förutsättningarna för en sådan utveckling rymmer det generella dilemma som FBEG, liksom andra sociala rörelser, idag står inför. Vilken strategi kan och bör de tillämpa för att de ska kunna realisera sin demokratiska strävan och potential? Dilemmat är generellt, men åskådliggörs kanske särskilt väl i just de nordiska länderna, där demokratiska strävanden och deras kontinuitet i det förgångna idag står inför nya utmaningar och där mötet med den etniska mångfalden kan visa sig ha en stor potential när det gäller demokratisk förnyelse.

Noter

1. Se t.ex. temanumret av *International Journal of Sociology*, vol 38, nr. 2, som behandlar dessa frågor.
2. Vi kommer att använda citationstecknen kring "invandrare" för att markera att begreppet som de intervjuade använder och som i akademiska sammanhang kritiserats som stämplande eftersom det åsyftar olika generationer med invandrarbakgrund i Sverige, även svenska medborgare som därigenom utanförställs.

Litteratur

- Allen, Judith and Göran Cars 2000: *The Tangled Web*. Los Angeles: California.
- Alexander, Jennifer 2000: "Adaptive Strategies of Nonprofit Human Service Organizations in an Era of Devolution and New Public Management". *Nonprofit Management & Leadership*, Nr. 3:287-303.
- Arvidson, Lars 1985: *Folkbildning i rörelse*. Malmö: Liber.
- Aytar, Osman 2006: *Mångfaldens organisering*. Sociologiska institutionen, Stockholms universitet.
- Bengtsson, Bo (red.) 2004: *Föreningsliv, makt och integration*. Ds 2004:49. Integrationspolitiska maktutredningen.
- Bengtsson, Bo & Clarissa Kugelberg (red.) 2009: *Föreningsliv, delaktighet och lokal politik i det mångkulturella samhället*. Malmö: Égalité.
- Borevi, Karin 2004: "Den svenska diskursen om staten, integrationen och föreningslivet", i Bengtsson, Bo (red.): *Föreningsliv, makt och integration*. Ds 2004:49. Integrationspolitiska maktutredningen.
- Brochmann, Grete & Jon Rogstad 2004: "På sidelinjen?", i Bengtsson, Bo (red.): *Föreningsliv, makt och integration*. Ds 2004:49. Integrationspolitiska maktutredningen.
- Bäck, Henry & Maritta Soininen 1996: "Invandrarna, demokratin och samhället", i SOU 1996:162: *På medborgarnas villkor*. Demokratiutvecklingskommittén.
- Bäck, Henry & Maritta Soininen 1998: *Den kommunala invandrarpolitiken*. Stockholm: SNS.
- Dahlstedt, Inge 2003: "Invandrarorganisationer i Sverige", i Mikkelsen, Flemming (red.): *Invandrerorganisationer i Norden*. Köpenhamn: Nordiska Ministerrådet.
- Dahlstedt, Magnus 2008: "'Att ställa krav är att bry sig'", i Tesfahuney, Mekonnen & Magnus Dahlstedt (red.): *Den bästa av världar*. Stockholm: Tankekraft.
- Dahlstedt, Magnus 2009: *Aktiveringens politik*. Malmö: Liber.
- Dahlstedt, Magnus & Fredrik Hertzberg 2007: "Democracy the Swedish Way?". *Scandinavian Political Studies*, Nr. 2:173-201.
- de los Reyes, Paulina & Diana Mulinari 2005: *Intersektionalitet*. Malmö: Liber.
- Elander, Ingemar 1999: "Partnerskap och demokrati", i SOU 1999:83, *Globalisering*. Demokratiutredningen.
- Fennema, Meindert & Jean Tillie 2000: "Civic Community, Political Participation and Political Trust of Ethnic Groups". *Connections*, Nr. 1:26-41.
- Geddes, Mike & John Benington (eds) 2001: *Local Partnerships and Social Exclusion in the European Union*. London: Routledge.
- Hertting, Nils 2009: "Neighborhood Network Governance, Ethnic Organization, and the Prospects for Political Integration". *Journal of Housing and Built Environment*, Nr. 24:127-145.
- Hirschmann, Albert O. 1970: *Exit, Voice and Loyalty*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hooge, Marc 2005: "Ethnic Organisations and Social Movement Theory". *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Nr. 5:975-990.
- Ibsen, Bjarne, Thomas P. Boje & Torben Fridberg (red.) 2008: *Det frivillige Danmark*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.

- Kaldor, Mary 2004: *Det globala civilsamhället*. Göteborg: Daidalos.
- Nordvall, Henrik 2005: "Att konstruera ett folk", i Laginder, Ann-Marie & Inger Landström (red.): *Folkbildning – samtidig eller tidlös?*. Institutionen för beteendevetenskap, Linköpings universitet.
- Osman, Ali 1999: *The "Strangers" among Us*. Institutionen för beteendevetenskap, Linköpings universitet.
- Osman, Ali 2005: "Folkbildning i "integrationens" tjänst", i Dahlstedt, Magnus & Fredrik Hertzberg (red.): *Demokrati på svenska?* SOU 2005: 112, Utredningen om makt, integration och strukturell diskriminering.
- Petersen, Ann-Louise 2006: *Marknadsorientering inom folkbildningen*. Göteborg: Bokförlaget BAS.
- Pierre, Jon (red.) 1998: *Partnerships in Urban Governance*. New York: St. Martin's Press.
- Ramakrishnan, S. Karthick & Irene Bloemraad (red.) 2008: *Civic Hopes and Political Realities*. New York: Russel Sage Foundation.
- Ressaissi, Raouf et al. 2002: *Redovisning av statsbidraget till organisationer som främjar integration enligt SFS 2000:216, INT-33-02-791*. Norrköping: Integrationsverket.
- Rex, John 1973: *Race, Colonialism and the City*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Schierup, Carl-Ulrik & Aleksandra Ålund 1987: *Will They Still be Dancing?* Göteborg: Almqvist & Wiksell.
- Schierup, Carl-Ulrik, Peo Hansen & Stephen Castles 2006: *Migration, Citizenship and the European Welfare State*. Oxford: Oxford University Press.
- Soininen, Maritta 1999: "The "Swedish Model" as an Institutional Framework for Immigrant Membership Rights". *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Nr. 4:685-702.
- Soininen, Maritta 2003: "Exploring EU Ethnic Diversity and Anti-Discrimination Policy", i Zeybekoglu, Emrehan & Bo Johansson (red.): *Migration and Labour in Europe*. Istanbul/Stockholm: Marmara University/Swedish Institute for Working Life.
- Strömblad, Per & Bo Bengtsson 2009: "Empowering Members of Ethnic Organisations". *Scandinavian Political Studies*, Nr. 3: 296-314.
- Sundgren, Gunnar: 2000: *Demokrati och bildning*. Borgholm: Bildningsförlaget.
- Togebly, Lise 2004: "It Depends...". *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Nr. 3:509-528.
- Trägårdh, Lars (red.) 2007: *State and Civil Society in Northern Europe*. New York: Berghahn Books.
- Urban, Susanne 2005: *Att ordna staden*. Lund: Arkiv.
- Velásquez, Juan 2005: *Förankring och dialog*. Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.
- Wingborg, Mats 1999: *Invandrarföreningar och integrationen*. Integrationsförvaltningen, Stockholm stad.
- Ålund, Aleksandra 1985: *Skyddsmurar*. Stockholm: Liber.
- Ålund, Aleksandra 1992: "Immigrantenkultur als Barriere der Kooperation", i Kalpaka, Annita & Nora Räthzel (red.): *Rassismus und Migration in Europa*. Hamburg: Argument.

- Ålund, Aleksandra 2003: "Social Subordination, Cultural Resistance, Transethnic Identities", i Brochmann, Grete (red.): *The Multicultural Challenge: Comparative Social Research*, 22, 205-244.
- Ålund, Aleksandra & Isak Reichel 2007a: "Civic Agency, Market and Social Inclusion", i Berggren, Erik et al. (red.): *International Migration, Informal Labour and Community*. Maastricht: Shaker Publishing.
- Ålund, Aleksandra and Isak Reichel 2007b: "Mellan marknad och volontär aktivism", i Dahlstedt, Magnus et al. (red.): *Arbete, utbildning, medborgarskap*. Umeå: Boréa.
- Ålund, Aleksandra & Carl-Ulrik Schierup 1991: *Paradoxes of Multiculturalism*. Aldersholt: Avebury.
- Ålund, Anna 2006: *Folkbildning och samverkan för inflytande och delaktighet*. Stockholms stads kulturförvaltning.